

մար, որը չորացնելու և պահելու համար շինուած շէնքերն ու պահեստները ահագին, հարիւրաւոր սաժէններով տեղ են բռնում:

Եւ պէտք է նկատել, որ առհասարակ նրանք՝ գոնէ այստեղ, Կովկասեան ափերում, թութունի համար աւելի լաւ շէնքեր ու յարմարութիւններ ունին, քան սեփական իրանց համար: Նրանցից շատերի թութունի պահեստները—«մաղաղաները»—իրանց տներից դեղեցիկ են և ցրտից ու խոնաւութիւնից շատ աւելի պաշտպանուած, քան իրանց տները: Այդ պահեստները սովորաբար տախտակաշէն են լինում, մինչդեռ իրանց տները ծուռումուռ, կլոր փայտից են շինուած, անտաշ ու ծակ-ծակ արաներով:

Խօսելով Կովկասեան ափերի կլիմայական պայմանների մասին, չի կարելի ասել, թէ հայերի բոլոր նստած տեղերը վատ են: Ոչ, այստեղ էլ են պաստահում լեռնային ու հովասուն գեղեցիկ տեղեր, ուր ոչ միայն ջերմը քիչ է լինում, այլ և լեռնային, մաքուր ու առողջարար կլիմա ունին. ինչպէս օրինակ՝ Սուխումի շրջանում Ծէբէլդա, Չէրնոմօրի վիճակում՝ Ղօյթա և այլն: Բայց ընդհանրապէս ասելով, հայ գիւղերից շատերի դիրքը առողջապահական կողմից լաւ պայմանների մէջ չէ: Տեղ-տեղ համարեա ծովին հաւասար, ձորերում ու նեղ հովիտներում ցրուած, անտառների մէջ կորած. տեղ-տեղ էլ անտառապատ բլուրների ու լեռների լանջին, ծովից մօտաւորապէս մի $\frac{1}{4}$ վերտու կամ քիչ էլ աւելի բարձր և սովորաբար ծովահայեաց, համարեա բոլորն էլ ծովին են մտիկ տալիս:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:

Մեզ մօտ, Կովկասում, համշէնցի հայերը նստած են գլխաւորապէս Սև ծովի Կովկասեան ափերում և մասամբ էլ նրանց մօտիկ տեղերում՝ Աուբանի վիճակում, Եկատէրինօգարի ու Մաչկօպի շրջակայքում և Խրիմի ափերում: Նրանց ամենամեծ բազմութիւնը, ինչպէս վերևն էլ ասեցի, կենտրոնացած է այսօր Սուխումի շրջանում, ուր նրանց թիւը հասնում է մօտ 900 տան և մի հազարի չափ էլ, մէն-

մենակ ապրող, անտնւոր պանդուխտների, հայերը նստած են բացառապէս շրջանի երկու բաժիններում՝ Գուգաուտի ու Գումիստալի: Նրանց ամենանշտնաւոր կենտրոնական գիւղերն են՝ Մճարա և Ծէբէլդա: Երկուսն էլ նախկին աբխազներից պարապուած գիւղերն են, որ հիմա ամբողջապէս համշէնցի հայերով են բնակեցնուած: Ամեն մէկը նրանցից 150 տնից աւելի բնակիչ ունի, եթէ այդ տեղերում ժամանակաւորապէս ապրող թիւրքահայերին էլ հաշուելու լինինք: Բացի իրանց մեծութիւնից ու բազմամարդութիւնից, այդ երկու գիւղերը ամբողջ շրջանում միակն են, որ հայերի սեփականութիւն են կազմում: Մճարան թէև պետական հող է, բայց իբրև համայնական սեփականութիւն տրուած է հայերին 117 տան անունով դեռ ևս 1880 թւի վերջերին, Կովկասի նախկին փոխարքայ Մեծ իշխան Միխայիլի օրերում: Իսկ Ծէբէլդան հայ գաղթականներն են գնել մասնաւոր կալուածատէրներից այս մօտիկ տարիներում: Ամբողջ գնած հողի տարածութիւնը հազար դեսիատնից աւելի է, իսկ մասնակցողները 40 տուն են: Այսպիսով ամբողջ շրջանում մօտ 900 տնից հողի կողմից մի քիչ ապահովուած՝ հազիւ մի 160 տուն կրլինին: Թէև նրանց ձեռքի հողն էլ մեծ բան չէ, բայց մի կերպ ապրում են իրանց համար. կալուածատէրերի ձեռքին գերի չեն: Մնացած հարիւրաւոր հայ տներ ցրուած ապրում են շրջանում, օտարապատկան, վարձով վերցրած հողերի վրայ, կազմելով փոքրիկ գիւղեր և խմբեր, որոնք երբեմն մեծանում, երբեմն էլ բոլորովին պարապուած են: Ամբողջ Կովկասեան ափերում էլի ամենից աւելի մխիթարական հանգամանքներում այդ շրջանի հայերն են, որոնք թէ մեզ և թէ հայրենական ափերին աւելի մօտիկ են, իրարից էլ ուրիշ տեղերի պէս ցրուած ու կտրուած չեն և նիւթապէս ու բարոյապէս համեմատաբար աւելի լաւ ու բարեկեցիկ վիճակի մէջ են:

Սուխումի շրջանից ինչքան հեռանում ենք դէպի հիւսիս, այնքան աւելի աչքի է ընկնում հայերի ցրուած ու անջատ ապրելը, նիւթական ու բարոյական անխնամ վիճակը: Չէրնօմորի ահագին վիճակում նրանց թիւը հազար տնից քիչ աւելի կը լինի, խմբուած լինելով գլխաւորապէս Ադլէրի, Սօչիի ու Չափշուկայի շրջականերում: Ամենից քիչ Ադլէրի կողմերն են մնում. ընդամենը՝ 170 տուն: Մի սեփական գնուած կալուածք էլ այնտեղ ունին հայերը (Մճարա գիւղից), մօտ 1300 դեսետնին տեղ: Մնացած հայերի կէսը Սօչիի կողմերն են, կէսը Չափշուկայի: Այս վերջին վիճակումն էլ (Չափշովա), որի մի մասը կազմում է պաշտօնապէս յայտնի Վելիամինովեան շրջանը, կան 130-ի չափ հայ տներ, որոնք սեփական հող ունին կառավարութիւնից ստացած. նրանց կէսը միայն Չափշուկա կոչուած գիւղի հողի վրայ են, որ համշէնցի հայերի հիմնած առաջին գիւղն է Կովկասեան ափերում:

Ռուսները նրան անուանում են հայոց գիւղ (Армянская), թէև մի քանի տարի է՝ իրանցից էլ մի քանի տուն մնում են այդտեղ հայերի հետ խառը: Սօցիի հայ գիւղերի մի ծայրից մինչև Ջափշուկայի վիճակի հայ գիւղերը՝ օրերով ճանապարհ կա: հարիւրաւոր վերստեր է քաշում: Մի 4—5 հարիւր տուն էլ Անապայի, Եկատէրինօգարի, Մայկօսլի ու Խրիմի կողմերում կըլինին: Դրանց վիճակը ամենքից աւելի կորած ու անմխիթար է:

Այդքան հայերից միայն մի փոքր մասն է ռուսահպատակ. շատ-շատ մի 300 տուն. գոնէ այսօր Աովկասեան ավերում նրանց թիւը շատ չէ: Գուցէ թիւը քահայերին Աովկասի սահմաններից հեռացնելու վերաբերմամբ կայացած բարձրագոյն կարգադրութիւնից յետոյ՝ շատերը կաշխատեն ռուսահպատակութիւն ընդունելու, այդ չը գիտեմ: Այնքանը գիտեմ միայն, որ այսօր նրանց ամենամեծ մասը, հազարաւոր հայեր դեռ ևս մնում են թիւը քահպատակ, չուզենալով բոլորովին կտրուել, բաժանուել իրանց մայր-երկրից:

Այսպիսով Աովկասեան ավերում և նրանց մօտիկ տեղերում ապրող բոլոր համշէնցի հայերը ամենաշատը հազիւ մի 2500 տուն կը լինին. եթէ մի 2—3 հազար էլ մենակ, աշխատելու եկած, անտնւոր բանուորների թիւը գցենք, կը ստանանք մօտաւորապէս 15 հազար հոգի. ամենաշատը այդքան կը լինին: Աովկասում և Ռուսիայում ուրիշ ոչ մի տեղ (բացի չիշուած Խրիմի ավերից) համշէնցի հայեր չըկան: Բոլորը դրանք են և մէկ էլ՝ հայրենական ավերում մնացողները: Եթէ նրանց էլ սրանց չափ ընդունենք (Նիկօմիդիայի կողմերը գնացողների հետ միասին), կը ստանանք բոլոր համշէնցի կոչուած թիւը քահայերի թիւը՝ ընդամենը 30 հազար:

ՀԱՄԱԴԵՆՑԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԱԾՔԸ, ԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ, ԶԳԵՍՏՆ ՈՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ:

Տեսքով՝ Սև ծովի ավերի հայ գաղթականները չիշեցնում են մեզ մեր տեսած ու գիտցած թիւը քահայ հայրենակիցներին, թէև ընդհանրապէս սրանց կազմուածքի, շարժմունքի ու վարմունքի մէջ բաւական տարբերութիւն է նկատուում, համեմատելով սրանց Մշի, Վանի և առհասարակ հայաստանի դաշտային գիւղացիների հետ: Համշէնցի հայը, մանաւանդ անատօլիական ավերից նոր եկածը, իր շարժմունքների մէջ աւելի կրակ ու կենդանութիւն է ցոլացնում, քան այն տեղերից եկողները: Սա իր հայրենիքի լեռնային բնութեան համեմատ, իր շարժմունքներով ու ձևերով իսկական լեռնցու պատկերն է չիշե-